

شبه کتیبه‌های قرون اولیه اسلامی « بر پایه یافته های سفالین نیشابور »

حسن باصفا*

چکیده

در سده‌های نخست اسلام، نیشابور به همراه دیگر شهرهای شرق جهان اسلام چون سمرقند و بخارا به دلیل گسترش تجارت و ایجاد یک جامعه با ثبات به درجه‌والایی از هنر و تمدن دست پیدا می‌کنند. این شکوفایی در سفالگری، معماری، فلزکاری و سایر هنرهای آنان به خوبی نمایان است. مشخصه هنر سفالگری مردمان نیشابور در این دوران ظروف کتیبه دار به خط کوفی است، که در مشهورترین آنها احادیث ائمه اطهار و روایاتی از بزرگان علم و ادب، به رنگ سیاه روی بستر شیری رنگ ظروف نوشته شده است. کاربرد خط کوفی در این سفالینه‌ها که از اوایل قرن دوم هـ.ق شروع می‌شود، مهمترین وجه تمایز سفالینه‌های اسلامی، از قبل اسلام است. در میان انبوه کتیبه‌های خواننده شده، تعدادی ناخوانا هستند که می‌توان آنها را شبه کتیبه (pseudo Inscription) نامید. در این مقاله سعی شده است با بررسی و تحلیل یافته‌های سفالین نیشابور بر اساس کتاب «نیشابور، سفالینه‌های سده‌های اول دوران اسلامی» نوشته چارلز کیرل و بلکینسون، درک صحیح و درستی از شبه کتیبه‌های سده‌های نخست اسلام داده شود.

کلید واژه:

شبه کتیبه، کتیبه نگاری روی سفالهای سده‌های نخست اسلام،

سفالگری سامانیان، نیشابور در سده‌های نخست اسلام.

سده‌های نخست اسلام

درآمد

اشاره فراوان متون اسلامی بر اهمیت و شکوفایی شهر نیشابور در دوران ساسانی و اسلامی، فروش سفالینه‌های منسوب به این شهر در عتقه فروشهای اروپا و سفرنامه‌های سیاحان در قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی درباره نیشابور (ریاضی ۱۳۷۱، ص ۲۲)، هیأت امنای موزه متروپولیتن نیویورک را بر آن داشت تا برای دست یافتن به اشیای موزه‌ای، به کاوشهای وسیع باستان شناختی در محدوده شهر کهن نیشابور پردازند. این کاوشها در محدوده سالهای ۱۹۳۵ تا ۱۹۴۸م (۱۳۱۵ تا ۱۳۲۵ ه. ش) به سرپرستی «چارلز کیرل و بلکینسون» در تپه‌های سبزپوشان، مدرسه، تاکستان و قنات تپه انجام شد. دوباره در سال ۱۳۴۷ ش سیف... کامبخش فرد به بررسی و کاوش در شمال دهکده خرمک و لک لک آشیان و شهر کهنه نیشابور پرداخت (کامبخش فرد ۱۳۴۹، ص ۱۶). در سال ۱۳۴۴ ش نیز ریچارد بولیه تا حدودی محله‌های شهر قدیم نیشابور را بر اساس تحقیقات تاریخی عکسهای هوایی و پیمایشهای محلی بازسازی کرد (ریاضی ۱۳۷۱، ص ۲۲). سید محمود موسوی نیز در سال ۱۳۶۷ ش از سوی سازمان میراث فرهنگی، مأمور شد تا محدوده

* دانشجوی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی، دانشگاه تربیت مدرس.

۱- در تبدیل سنوات تاریخی از هجری به میلادی و بالعکس از مرجع زیر استفاده شده است:

فریدناندو وستفالد و ادوارد ماهلر ۱۳۶۰، تقویم تطبیقی هزار و پانصد ساله هجری قمری و میلادی، فرهنگسرای نیاوران، تهران

2-Wilkinson, Charles kyrle 1973, Nishapur : Pottery of Early Islamic period, New York, the Metropolitan Museum of Art

-Wilkinson , Charls Kyrle 1986, "Nishapur: Some Early Islamic Building and Their Decoration", New York, the

Metropolitan Museum of Art

-Allan, James 1982, Nishapur: Metalwork of the Early Islamic Period, New York, the Metropolitan Museum of Art

۳- بنگرید به:

کامبخش فرد، سیف... ۱۳۴۹، کاوشهای نیشابور و سفالگری ایران در سده پنجم و ششم هجری، تهران، وزارت فرهنگ و هنر

این استیلا بر عهده داشت در آغاز قرن دوم هـ ق در نیشابور - که از پایگاه‌های مهم طرفداران آل علی به شمار می رفت (اعتضادی ۱۳۷۴، ص ۵۶۳) مسجدی ساخت که به گفته مورخان شصت هزار نفر می توانستند در آن نماز بخوانند و این آمار نشان دهنده وسعت و اهمیت نیشابور در آن زمان است (گرایلی ۱۳۷۴، ص ۹۵). با جسارت طاهربن حسن - که از موالی ایرانی بود - در حذف نام خلیفه از خطبه در سال ۲۰۷ هـ ق و تشکیل حکومت نیمه مستقل طاهریان، نیشابور از اهمیت ویژه ای برخوردار می شود. (باسورث ۱۳۸۱، ص ۳۲۸). این شهر در طول حکومت شصت ساله طاهریان به دلیل گسترش تجارت، ایجاد یک جامعه با ثبات و برگزیده شدن به عنوان پایتخت به درجه والایی از هنر و فرهنگ دست پیدا کرد. در سال ۲۵۹ هـ ق صفاریان با برانداختن طاهریان، مدت ۲۸ سال از نیشابور بر سرزمینهای قلمروشان حکومت کردند؛ تا اینکه در سال ۲۸۷ هـ ق توسط سامانیان منقرض می شوند. دوره سامانیان (۲۸۷ تا ۳۹۵ هـ ق) اوج دوران اقتدار و شکوفایی نیشابور است (اعتضادی ۱۳۷۴، ص ۶۵۳) که به دست آمدن یافته های فراوان باستان شناسی از حفاریات اندک صورت گرفته دلیلی بر این مدعاست. در این دوره بسیاری از هنرها مانند هنر سفالگری به اوج شکوفایی خود می رسد که در این مقاله نیز بخشی از آن مورد توجه قرار گرفته است. با حمله وحشیانه غزها در پایان قرن چهارم هـ ق، و دیگر حملات وحشیانه نظیر حمله مغولان، وقوع بلایای طبیعی مانند زمین لرزه و جنگهای داخلی، نیشابور جایگاه اصلی خود را از دست داده و به صورت یک شهر معمولی به حیات خود ادامه می دهد.

شهر باستانی نیشابور را تعیین حریم کند. نتایج این کاوشها را در خبرنگارنامه سازمان میراث فرهنگی کشور (شماره ۷ و ۸ بهمن و اسفند ۱۳۶۷، صص ۱۰ و ۱۱) به چاپ رسانده است. از سال ۱۳۷۸ ش تاکنون حفاری در اراضی شادیاخ به سرپرستی رجبعلی لباف خانیکی در حال انجام است که نتایج آن هنوز منتشر نشده است. آخرین برنامه پژوهشی در محدوده شهر قدیم نیشابور، فعالیتهای گروه مشترک ایرانی - فرانسوی به سرپرستی لباف خانیکی است که از سال ۱۳۸۳ ش در محدوده شهر قدیم نیشابور در حال انجام است.

نتیجه کاوشهای ویلکینسون علاوه بر بقایای ارزشمند معماری، فلز و سکه، یافته های سفالی متعددی است که به صورت کتابی با عنوان نیشابور: سفالینه های سده های اول دوران اسلامی در سال ۱۳۵۱ ش (۱۹۷۳ م) به چاپ رسیده است. در این کتاب مجموعه وسیعی از یافته های سفالین نیشابور - که مربوط به سده های دوم، سوم و چهارم هـ ق هستند، در ۱۲ فصل به همراه عکس و طرح ارائه شده است. تعداد فراوانی از این سفالینه ها کتیبه دارند که با مطالعه دقیق آنها می توان درک صحیحی از هنر، ارزشهای هنری سفالگری و تا حدودی سیر تحول خط کوفی ارائه کرد. با نگاهی دقیق تر مشخص می شود که بسیاری از کتیبه ها ناخوانا هستند، که شبه کتیبه می باشند. در این مقاله سعی شده است تا با بررسی، گونه شناسی و تحلیل شبه کتیبه ها، درک صحیح و درستی از آنها داده شود.

پیشینه تاریخی نیشابور

با توجه به متون تاریخی، نیشابور توسط شاپور اول (۲۴۱-۲۷۱ م) در ناحیه ای به نام ابر شهر خراسان ساخته شده است. قدیمیترین سند درباره این شهر کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت است که از آن به نام «تمام آبارخشر» یاد شده است (سامی، ۱۳۴۲، صص ۴۷ و ۲۶۱). نام نیشابور در روی سکه های ساسانی به صورت «ابر» و روی سکه های عرب ساسانی «پرش» و «پرشس» ضرب شده است. این شهر در سده اول هجری بدست عربها فتح شد (ابن اثیر، ۱۳۷۴). با ورود اسلام و مفاهیم آن به نیشابور، فصل نوینی در هنر و تمدن این ناحیه باز شد. در دوره امویان (۴۱-۱۳۲ هـ ق) اطلاع چندانی از وضعیت این شهر در دست نیست ولی با روی کار آمدن عباسیان (۱۳۲ - ۶۵۶ هـ ق) و نقش پررنگ ایرانیانی همچون ابومسلم خراسانی در استیلاي آنان بر تاجرپیشگان اموی، زمینه های شکل گیری مراکز قدرتمند فرهنگی و سیاسی جهان اسلامی در شرق ایران بخصوص در نیشابور فراهم شد. ابومسلم خراسانی که اصلی ترین نقش را در

شبه کتیبه های (Pseudo-Inscriptions)

سده های نخست اسلام

کتیبه نگاری روی سفالینه های اسلامی دست کم از اوایل قرن دوم هـ ق شروع می شود. در همین قرن است که نخستین ظروف متمایز اسلامی ظاهر می شوند. وجه تمایز این ظروف کتیبه ای به خط کوفی است که بهترین ملاک برای تشخیص سفالهای اسلامی از قبل اسلام است (Blair 1998, p151). کتیبه های نگاشته شده بر روی سفالینه های اسلامی در زمان حکمرانی سامانیان در شرق ایران و در فاصله قرون سوم و چهارم هـ ق به درجه والایی از پیشرفت رسیده و از اهمیت زیادی برخوردار می شوند. اکثر این کتیبه ها از مراکز مهم نیشابور، افراسیاب، بخارا، جرجان و بعضی محوطه های آسیای مرکزی شناسایی شده اند. شکل سفالینه ها اکثراً کاسه یا بشقاب با خمیره نخودی یا قرمز است. با دادن یک پوشش گلی رقیق سفیدرنگ، سطح این ظروف را برای نگاشتن کتیبه آماده کرده اند (Ibid, p 152). در شاخص ترین ظروف، کتیبه به رنگ سیاه روی یک زمینه سفید اجرا شده و برای ساخت پوشش گلی سفید رنگ و نقشها از اکسیدهای مختلف فلزی نظیر منگنز استفاده شده است. شهر نیشابور مهمترین مرکز ساخت این سفالینه ها به حساب می آید. ممکن است این نوع کتیبه نگاری بر روی سفال از ظروف کتیبه دار عباسیان تأثیر پذیرفته باشد. البته نباید نقش هنرهای قبل از اسلام ایران در دوران ساسانی و ما قبل آن را نادیده گرفت. کتیبه نگاری روی سایر ظروف سفالی نیشابور نظیر، سفالینه با پوشش گلی و نقوش رنگارنگ روی زمینه سفید، سفالینه با پوشش گلی و نقوش سیاه روی زمینه زرد نیز مشاهده می شود. کتیبه ها در این دوره (قرون سوم و چهارم هـ ق) اغلب به صورت نواری دور لبه ظرف و گاهی به دور مرکز ظرف می چرخند. در بعضی موارد نیز، کتیبه به صورت یک نوار عرضی روی سطح داخلی ظرف ایجاد شده است. در قرن سوم هـ ق اغلب کتیبه ها به صورت واژه یا جمله ای کوتاه در گوشه ای از لبه داخلی یا کف ظرف مشاهده می شود. ولی در ادامه و در قرن چهارم هـ ق به منظور رهایی از یکنواختی و رعایت مسائل زیبایی شناختی با تزئینات

دیگری مانند نقش پرندگان و گلهای مسبک همراه می شوند. (توحیدی ۱۳۷۸، ص ۲۶۲).

جدی ترین مطالعه در مورد سفالینه های کتیبه دار سده های نخست اسلام توسط عبد الله قوچانی انجام شده است. وی تعداد ۱۴۰ کتیبه نگاشته شده، روی سفالینه های نیشابور را، که در موزه ایران باستان، رضا عباسی، آبیگنه و سفالینه های ایران و چندین موزه خصوصی خارج از کشور وجود دارد، در سال ۱۳۶۴ خوانده و تحت عنوان «کتیبه های سفال نیشابور» به همراه عکس سفالینه ها با مقدمه ای از محمد یوسف کیانی به چاپ رسانده است. همچنین وی مقاله ای با نام «نحوه خواندن و نوشتن کتیبه ها و سفالینه های نیشابور» در مجله معماری و هنر ایران در سال ۱۳۶۶ چاپ کرده است. به طور کلی کتیبه های نگاشته شده بر روی سفالینه ها را می توان به دو دسته خوانا و ناخوانا تقسیم کرد. کتیبه های ناخوانا در واقع کتیبه نیستند و می توان آنها را شبه کتیبه نامید. با بررسی سفالینه های صدر اسلام می توان به درصد فراوانی از شبه کتیبه ها دست یافت که نمونه های بسیار خوبی از آنها در کاوشهای موزه متروپولیتن در نیشابور به دست آمده است. و در کتاب «نیشابور سفال: سده های اول دوران اسلامی» چاپ شده است. ۱۰ نمونه از شبه کتیبه های این کتاب انتخاب و جهت درک بهتر آنها نشان داده شده است (تصاویر ۱ تا ۱۰). این شبه کتیبه ها روی ظروف با پوشش گلی و نقشهای سیاه روی زمینه سفید شیری رنگ (تصاویر ۱، ۲، ۳ و ۴)، ظروف نخودی با نقاشی زبر لعاب شفاف (تصاویر ۵، ۶ و ۷)، ظروف با پوشش گلی و نقشهای رنگارنگ روی زمینه زرد (تصاویر ۸ و ۹) و ظروف با پوشش گلی و نقشهای رنگارنگ روی زمینه سفید (تصویر ۱۰) مشاهده می شود. همانند کتیبه های خوانا، درصد بیشتری از شبه کتیبه های شناسایی شده روی ظروف با پوشش گلی و نقشهای سیاه روی زمینه سفید شیری رنگ ایجاد شده اند. شبه کتیبه ها معمولاً داخل ظروف به صورت یک نوار دور لبه (تصاویر ۲ و ۳) و گاهی به صورت یک نوار دور لبه بیرونی ظرف (تصویر ۸) ایجاد شده اند. گاهی هم به صورت یک نوار (تصویر ۱) یا چندین نوار پشت سر هم (تصویر ۵، ۶ و ۷) در داخل ظرف و به دور مرکز کشیده شده

۱. افراسیاب نام محوطه ای در شهر سمرقند است برای آگاهی از یافته های سفالی این محوطه بنگرید به:

-Maysuradze. Z 1955, Kramika Afrasiab [Afrasiab Ceramics]. Titlis

Erdman, Kurt 1937, "Ceramiche di Afrasiab", Exhibition Catalogues Faenza, xxv, pp.

۲. یک نمونه از ظروف کتیبه دار مربوط به دوره عباسیان، کاسه ای است که از مدینه الزهرا به دست آمده روی این کاسه که مربوط به قرن سوم هـ ق است، واژه الملک با

حروف بسیار نازک بر بدنه داخلی ظرف نگاشته شده است (Ibid, p152).

کتیبه‌ها مهمتر بود یا مسائل زیبایی‌شناختی آنها؟ (Blair 1998, p. 149). با نگاهی دقیقتر به شبه‌کتیبه‌ها متوجه می‌شویم که اکثراً در کنار سایر عناصر تزئینی مانند پرندگان و گل‌های مسبک نقش شده‌اند و اگر عناصر تزئینی در کار نبود، هنرمند سعی کرده‌است به هر شکل ممکن بر زیبایی شبه‌کلمات بیفزاید. زیبا کردن خط کوفی و بکارگیری آن در کنار دیگر عناصر تزئینی حتی در کتیبه‌های خوانا مشکلاتی ایجاد کرده و سبب مشکل خواننده شدن آنها شده‌است. با این تفسیر و بر اساس موارد ذکر شده به نظر می‌رسد که از شبه‌کتیبه به همراه سایر عناصر تزئینی برای ایجاد یک نقش مایه استفاده شده‌است. برای رسیدن به این منظور - استفاده از شبه‌کتیبه به عنوان یک عامل تزئینی - از کتیبه‌های نگاشته شده بر روی دیگر اشیاء تقلید شده‌است.

تحلیل و نتیجه‌گیری

کتیبه‌نگاری روی سفالینه‌های اسلامی دست کم از اوایل سده دوم هجری مورد استفاده قرار گرفته‌است. در واقع ظهور کتیبه‌های کوفی به عنوان مشخصه اصلی تشخیص سفالهای اسلامی از قبل اسلام است. در سده‌های نخست اسلام کتیبه‌نگاری روی سفالینه‌های شرق اسلام گسترش پیدا کرد و از اهمیت زیادی برخوردار شد. در میان کتیبه‌های نگاشته شده، تعدادی ناخوانا بوده و در واقع شبه‌کتیبه هستند. در این برآیند عواملی چون عدم آشنایی هنرمندان با خط کوفی، اهمیت جنبه زیبایی‌شناختی عبارات و نه معنایی آنها و استفاده تزئینی از کتیبه‌ها مطرح می‌شود. ما از موارد ذکر شده اطلاع چندانی نداریم و شاید با یک بررسی همه‌جانبه بتوان جوابی برای پرسشهای موجود پیدا کرد. در پایان باید گفت که بررسی حاضر تنها مقدمات طرح این سوال است که چرا و چگونه شبه‌کتیبه‌ها بوجود آمده‌اند؟

در بعضی از موارد نیز به صورت دو نوار فاصله‌دار از یکدیگر در داخل ظرف دیده می‌شوند (تصویر ۹) علاوه بر موارد ذکر شده شبه‌کتیبه‌ها به صورت یک نوار عرضی (تصویر ۴) و دو نوار عرضی معکوس (تصویر ۱۰) نیز نوشته شده‌اند. معمولاً شبه‌کتیبه‌ها به کمک سایر عناصر تزئینی قسمت عمده سطح ظرف را پوشانده‌اند. این مسئله در مورد ظروف نخودی با نقاشی زیر لعاب شفاف، عمومیت بیشتری دارد و در تصاویر ۵، ۶ و ۷ به خوبی دیده می‌شوند. گاهی هم شبه‌کلمات به صورت یک ردیف یا یک نوار و بدون سایر عناصر تزئینی مشاهده می‌شوند (تصاویر ۴، ۸ و ۱۰). با نگاهی دقیقتر می‌توان متوجه شد که بیشتر شبه‌کتیبه‌ها از تکرار متعدد یک شبه‌کلمه شکل گرفته‌است که در این موارد انتهای شبه‌کلمات پیوستگی خاصی با یکدیگر دارند. (تصاویر ۱، ۵، ۶، ۷، ۸ و ۹). در بعضی نمونه‌ها نیز صرفاً تقلیدی از کتیبه‌های خوانا صورت گرفته‌است. که در تصاویر ۲، ۳، ۴ و ۱۰ مشاهده می‌شود.

مهمترین مسأله درباره شبه‌کتیبه‌ها چرایی و چگونگی شکل‌گیری آنهاست. قبل از هر گونه بحث باید به این نکته اشاره شود که شبه‌کتیبه‌ها تنها مختص ظروف سفالی نیست و به ندرت روی سایر اشیاء هنری و در محوطه‌های مختلف مربوط به سده‌های نخست اسلام مشاهده می‌شوند. ذکر این نکته نیز ضروری است که تاکنون هیچگونه تحقیقی روی شبه‌کتیبه‌های دوران اسلامی صورت نگرفته‌است. عدم آشنایی هنرمندان سفالگر به خط کوفی می‌تواند مهمترین دلیل ناخوانا شدن و حتی سخت خوانده شدن بسیاری از کتیبه‌های نگاشته شده بر روی سفالینه‌ها باشد؛ چرا که با ورود دین اسلام به ایران، نمی‌توان انتظار داشت طی دو سده و یا کمتر خط کوفی، به جای خط پهلوی ساسانی در مردم نهادینه شده باشد. در این میان نباید علایق میهن پرستانه ایرانیان و تقابل آنان با اندیشه تازه وارد را نادیده گرفت. این مشکل به گونه‌ای دیگر در سکه‌های عرب - ساسانی مشاهده می‌شود. در این سکه‌ها علاوه بر تصویر شاهان ساسانی، نام حاکمان مسلمان به خط پهلوی ساسانی حک شده‌است، که عدم آشنایی هنرمندان با خط کوفی و یا وجود علایق میهن پرستانه می‌تواند راه حلی بر این مشکل باشد. یکی از مسائل دیگری که ما از آن اطلاع نداریم این است که خوانا بودن و جنبه معنایی

فهرست منابع:

خبرنامه سازمان میراث فرهنگی کشور، شماره ۷ و ۸
تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور

- ابن اثیر، ۱۳۷۴

الکامل (تاریخ بزرگ اسلام و ایران)، ترجمه ابوالقاسم
حالت، تهران، مؤسسه علمی

- Blair, Shila, 1998

Islamic Inscriptions, Edinburgh University Press.

- Wilkinson, Ch, K, 1989

Nishapur, pottery of Early Islamic Period, New York, The Metropolitan Museum of Art.

- اعتضادی، لادن، ۱۳۷۶

نیشابور (ابرشهر)، مجموعه مقالات کنگره معماری و
شهرسازی ایران، جلد اول، چاپ اول، تهران، سازمان
میراث فرهنگی

- باسورث، کلیفورد ادموند، ۱۳۸۱

سلسله های اسلامی جدید (راهنمای گاه شماری و
تبارشناسی)، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، مرکز
بازشناسی اسلام و ایران

- توحیدی، فائق، ۱۳۸۲

فن و هنر سفالگری، تهران، سمت

- ریاضی، محمدرضا، ۱۳۷۱

نیشابور از دیدگاه باستان شناسی، مجله باستان شناسی و
تاریخ، سال ششم، شماره اول و دوم، تهران، نشر
دانشگاهی

- سامی، علی، ۱۳۴۲

تمدن ساسانی، جلد دوم، شیراز، چاپخانه موسوی
- فردیناندو وستنفلد و ادوارد ماehler، ۱۳۶۰
تقریب تطبیقی هزار و پانصد ساله هجری قمری و
میلادی، تهران فرهنگسرای نیاوران

- قوچانی، عبدا...، ۱۳۶۴

کتیبه های سفال نیشابور، تهران، انتشارات وزارت
فرهنگ و ارشاد اسلامی

نحوه خواندن و نوشتن کتیبه ها و سفالینه های نیشابور،
معماری و هنر در ایران، شماره ۱، تهران

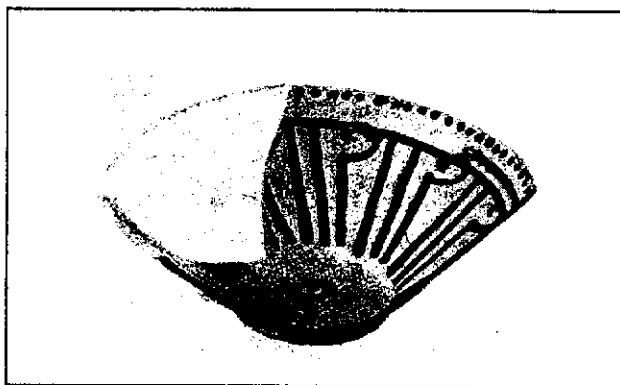
- کامبخش فرد، سیف ا...، ۱۳۴۹

کاوشهای نیشابور و سفالگری ایران در سده پنجم و ششم
هـ.ق، چاپ اول، تهران، وزارت فرهنگ و هنر

- گرایلی، فریدون، ۱۳۷۴

نیشابور شهر فیروزه، چاپ سوم، انتشارات خاوران

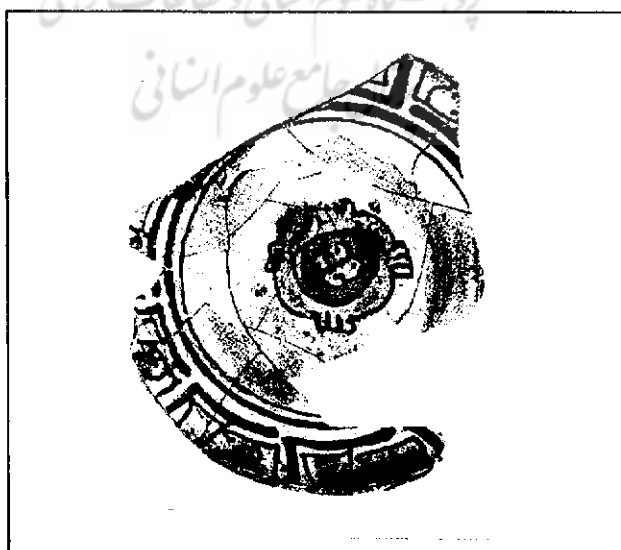
- موسوی، سید محمود، ۱۳۶۷

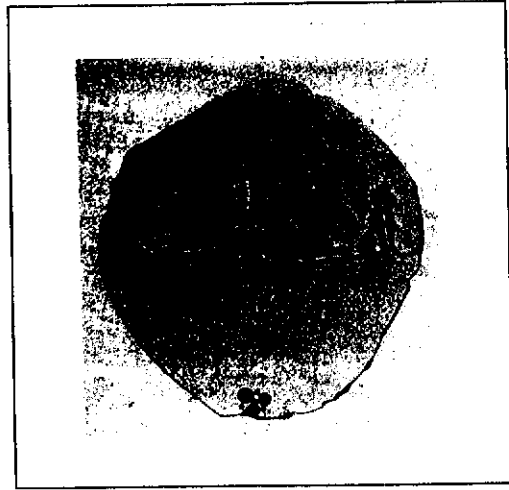
تصویر ۱

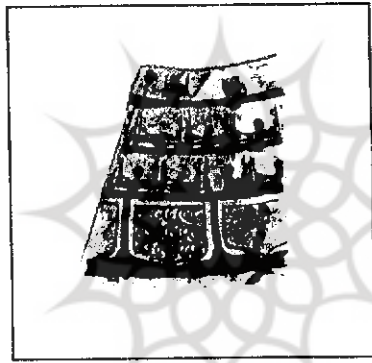
تصویر ۲

تصویر ۳

تصویر ۴

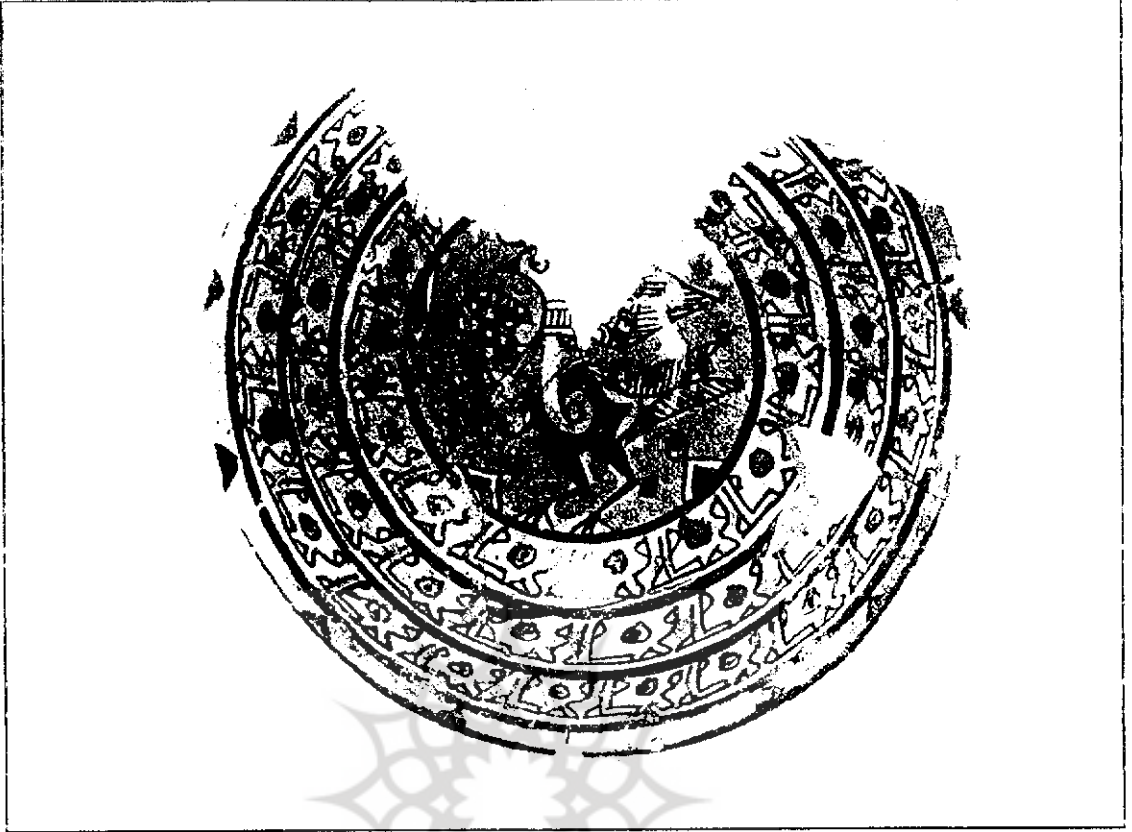

تصویر ۵

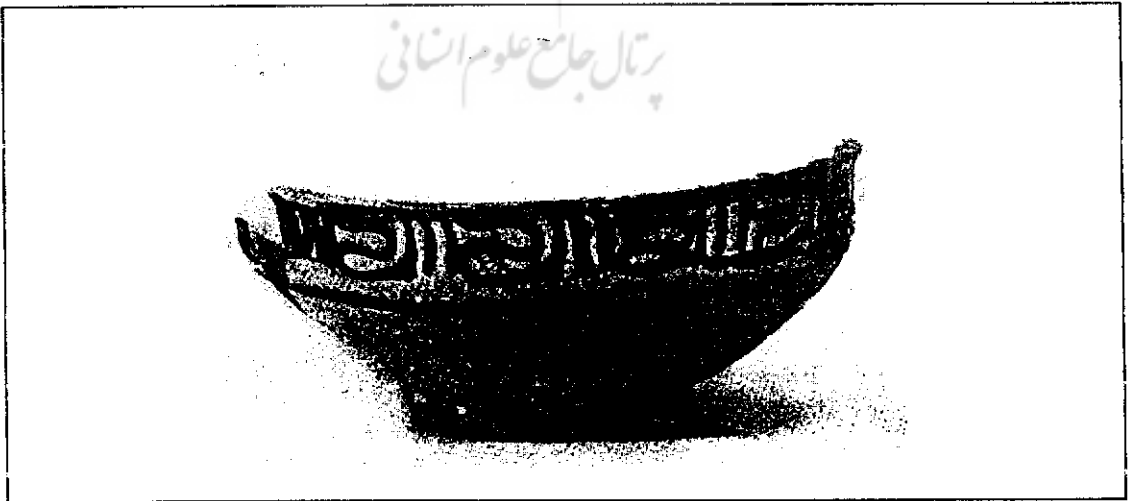
تصویر ۶

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۷

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصویر ۸

تصویر ۹

تصویر ۱۰